28.

शेत ऱ्यांच्या आत्महत्या: ए सामाजि सत्य

प्रा. डॉ. सुरेश वि. धनवडे
सहाय्य प्राध्याप व विभा ा प्रमु ा,
ला, वा िज्य व विज्ञान महाविद्यालय, शं रन ार
ता. बिलोली जि. नांदेड. (मराठवाडा)
पिन ोड: ४३१७३६
भ्रम ाभाष: ९८९०४१९८५०

प्रस्तावना: भारतीय समाजाचे सामान्यत: तीन विभा ाात विभाजन े ले जाते, ज्यामध्ये ग्रामी ा भा ा, शहरी भा ा आ ि आदिवासी भा ा असे मिळून भारतीय समाज बनतो. मानवाला जीवन ज ा यासाठी ज्या मुलभूत ारजांची आवश्य ता आहे, त्यामध्ये प्रामु याने अन्न, वस्त्र, निवारा, आरो य आ ि शि ा ा इत्यादी ोष्टींचा समावेश होतो. मानवाची पहिली ारज अन्न आहे. भारत देश हा ृषिप्रधान आहे, आपल्या देशातील जास्तीत जास्त लो हे ग्रामी ा भा ाात वास्तव्य रत असून जवळपास ६९ टक े लो हे शेतीवर अवलंबून आहेत. भारतीय समाजाचा पोशिंदा शेत री हे जीवन उद्‌ध्वस्त रत आहे. हे ांही समाजस्वाथ्याचे चां ाले ल ा ा नाही.

भारत देश ृषिप्रधान देश म्ह ाून ज ाभर ओळ ाले जाते. त्यामध्ये महाराष्ट्र राज्य सर्वच ोत्रामध्ये प्र ात राज्य देशभर समज यात येते. पूर्वीच्या ाळी शेतीच्या संदर्भात उच्च शेती-मध्यम धंदा व निष्ठ नो री असा उल्ले ा होत होता. आज दुर्भा य असे ी, सर्वच आघाड्यांवर बिघाड झालेला आहे. सध्या शेत ऱ्यांच्या होत असलेल्या आत्महत्या या समस्येने ग्रामी ा समाज मालीचा चिंताग्रस्त आहे. संपू ा ज ााचा पोशिंदा बळीराजा दुष्टच ात सापडल्यामुळे सामान्य जनतेपासून बुध्दिजीवी व ाापर्यंत सर्वच अस्वस्थ व बेचैन आहेत. संपू ा ज ााचा पोष ा र्ता स्वत:चा आत्मनाश रुन संपू ा ुटुंब पोर े ा रत आहे? हा ए य प्रश्न व दुसरा य प्रश्न असा ी, आत्मनाश अथवा आत्महत्या ोडे ाावात, वाडी, तांड्यावर तसेच वस्तीवर होतात. मात्र त्याचे उत्तर ोडे ाावात न सापडता ते शहरात सापडते. याचे मात्र नक ीच दु ा: वाटते. या ठि ा ाी समाजशास्त्राचा ए विद्यार्थी म्ह ाून व शेत ऱ्याचं पोर म्ह ाून, डॉ. नरेंद्र जाधव यांचा अहवाल म्ह ाजेच शासनाचा अहवाल व पी. साईनाथ यांचे लि ाा ा पाहता, घटना वस्तुनिष्ठ ो ाती समजायची? आज घडीला शासन-प्रशासन यांची भूमि ा महत्वाची असल्यामुळे, ग्रामी ा समाज त्यांच्या डे मोठ्या आशेने पाहत आहे. मात्र दुर्भा य असे ी, शासन-प्रशासन इत े निर्ढावलेले व नि ार ाडु झाले आहे ी, शेत ऱ्यांच्या आत्महत्या व ग्रामी ा समाजाच्या समस्या यांचा ाही संबंध नाही असे वाटते.

ो ात्याही समाजातील घट ांचे सम्य आ लन हो यासाठी त्या समाजातील संरचनेचा अभ्यास र ो आवश्य आहे.[१] वास्तवि पाहता साडेपाच ला ा ोड्यांची ग्रामी ा भारताची लो सं या असून समाजाच्या जड ाघड ाीत महत्वाचे स्थान आहे. ग्रामी ा जीवन हे ना ारी जीवनापे ाा संपू ात: भिन्न असल्याने जीवनपध्दतीच्या आधारावर ग्रामी ा भा ााचे अध्ययन र या डे स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भर दे यास अभ्यास ांनी सुरुवात े ली. त्यामध्ये श्रीनिवास एम.एन. (१९५९) यांनी प्रभावी जातीच्या संदर्भात रामपुरा ोडे ाावाचे अध्ययन े ले. दुबे एस. सी. (१९५५) यांनी शमीरपेठ या ोड्याचे अध्ययन सामाजि , आर्थि , धार्मि , ौटुंबि आ ि सामूहि दृष्ट्या र याचा प्रयत्न े ला. आंद्रे बेताई यांनी श्रीपुरम् ोडे ाावाचा तुलनात्म अभ्यास रुन ग्रामी ा समाज जीवनावर विशेष प्र ाश टा ला.[२]

शेत ऱ्यांच्या आत्महत्याचे अने पौर्वात्य, पाश्चिमात्य व भारतीय विद्वानांनी विविधां ाी संशोधन े ले आहे.[३] यापै ी उपलब्ध व विषयास अधि समर्प अशाच समस्यांचा आढावा प्रस्तुत निबंधात घेतला आहे. याच अनुषं ााने उपर्यूक्त शिर्ष ावरुन प्रस्तूत विवेचन पुढिल उद्दिष्टांना अनुसरुन े ले आहे.

१) शेत ऱ्यांची आत्महत्या समाजशास्त्रीय दृष्टी ोनातून अध्ययन र ो.
२) आधुनि ता, शेत री आ ि ग्रामी ा समाजव्यवस्था यांचा परपस्पर संबंध जा ाून घे ो.
३) संशोधनाव्दारे 'शेत री आत्महत्या' या सं ल्पनेचा अभ्यास रता येतो.
४) आत्महत्या व चिरंजीव वि ास यांचा समन्वय साध ो.
५) सं लित माहितीचे विश्लेष ा र ो.

संशोधन पध्दती: या अनुषं ाने प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी व ानात्म संशोधन आरा ाडा वापर यात आला आहे. शोधनिबंधात दुय्यम स्त्रोतांचा उपयो ा, नियत ालि े, शास ीय ले ा, वर्तमानपत्रे, वैचारी ले ा, सं े तस्थळे इत्यादींचा वापर र यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे समोर ठेवून अध्ययनात ृहित ्त्ये पुढीलप्रमा ो मांडलेली आहेत.

१) शेत ऱ्यांच्या आत्महत्येमध्ये दिवसेंदिवस वाढ होत आहे.
२) शेत ऱ्यांच्या आत्महत्या शोष ााचे प्रती आहे.
३) शासनाने व समाजाने शेत ऱ्यांच्या आत्महत्या होऊच नये, अशी चिरंजीव व्यवस्था निर्मा ा रावी.
४) महासत्ता हो यायाठी शेत ऱ्यांच्या आत्महत्या ही बाब भूष ावह नाही.

सध्या देशातील चाळीस टक े शेत ऱ्यांना संधी मिळताच त्यांना शेतीमधून बाहेर पडायचे आहे, असे मत राष्ट्रीय नमुना सर्वे ा ाामध्ये व्यक्त झाले आहे. चां ाला भाव मिळाला, तर शेतीपासून मुक्ती घे याची इच्छा आहे. वाढत्या शहरी र ा व औद्यो ाी र ाामुळे ती संधी चालून येत आहे.[४] आता ाावात ाावप ा राहिले नाही. ु ाी ु ााला विचारत नाही. ाावे ही शहराची वसाहत झाली आहेत.[५] शेती व शेतीशी नि ाडित व्यापार हा आजही त्याच सरंजामी स्वरुपाचा आहे. त्यामध्ये बदल घडव ाारा हा ाळ आहे. ही पावले ओळ ाून सामान्य शेत ऱ्यांचे हित जप यासाठी सह ार ोत्र ळीची भूमि ा घेऊ श तो, प ा आपला सह ार दे ाील सरंजामी मनोवृत्तीमध्ये रुतून बसला आहे त्यामुळे ार्पोरेट ंपन्या ग्रामी ा भारताचा ताबा घेतील, अशीच चिन्हे आहेत.[६]

ुठल्याही प्र ारचा बदल स्वी ार यास शेती सहसा न ार देत असते. उद्यो ाात मात्र साचलेप ा फार ाळ राहू श त नाही.[७] देशात दर ए री ातीची नासाडी ा ती होते. दर ए री दहा हजार रुपायांची ाते वाया जातात. अशी धक ादाय माहिती २००१ च्या राष्ट्रीय सर्वे ा ाातून मिळाली.[८] भ ाीरथ लो विज्ञान ेंद्राने े लेल्या सर्वे ा ाात शंभर घरांच्या ए ा ाावात सत्तर पंप जास्तीचे आढळले. ारज नसताना आठ-दहा ा लोमीटर लांबीची पाइपलाइन झाली.[९] साडेपाच ला ा ोड्यांचा ग्रामी ा भारत ही सुध्दा मोठी बाजारपेठ आहे. याची जा ाीव झाल्याने ॉर्पोरेट ंपन्याचे ल ा ति डे वळले आहे. ग्रामी ा भारतामध्ये अब्जावधी रुपये ुंतवले आहेत. आयटीसी, महिंद्रसार या ंपन्या बांधावर जाऊन शेतीमालाची ारेदी रीत आहेत. मालाची ारेदी व वि्र ी र यासाठी ााव ही उत्तम ा ाड ी असल्याचा अनुभव पाहताच वेशीपाशी ंपन्या पोहचू ला ाल्या आहेत व त्याचे जाळे इतरत्र बनू पाहत आहेत. च र्चा त मॉल जिल्ह्यात पोहचला तर तालू ा व ाावापर्यंत धड ार आहेत. येत्या ांही दिवसात ग्रामी ा भा ाात मोठी घुसळ ा व उलथापालथ हो याची ही ल ा ो आहेत.

मानवी आयुष्य औद्यो ाि ्रांतीमुळे पार बदलून ेले; शेतीमधील उत्पादन वाढी रिता (हरित्र ांती) विज्ञान व तंत्रज्ञानाची मदत झाली, तरीही शेती र याची पध्दत तीच राहिली. विज्ञानामुळे झालेले बदल ाावापर्यंत पोहचले. वीज आली, शाळा आली, रस्ता आला, ााव बाहेरच्या ज ााला भिडले. ुटुंबे विभक्त होऊ ला ाली. शेतीचा आ ार मी होत आहे. आता देशातील शेतजमिनीचा सरासरी आ ार अडीच ए र झाला आहे. इत ा तुटपुंजा आ ार आर्थि दृष्ट्या अतिशय अ ाम आहे. आपल्या शेतीमध्ये व्यवस्थापन नावाची ाोष्टच नसते. उत्पादनवाढीपुरतीच हरित्र ांती मर्यादित नाही. पा याचा मीत मी वापर, मातीच्या प्रतीमध्ये सुधार ाा रुन उत्पाद ता वाढविल्या ोरीज ्रांती अधुरी राहिल. शेतीमधील मोघमप ाा, थातुरमातूरता जाऊन अचू प ाा आला नाही, तर शेती टि ू च श ार नाही. शेती र यासाठी व्यवस्थापन व संघटन ारजेचे आहे. तंत्रज्ञानाचा सुयो य वापर रुन मीत मी ार्चात जास्तीत जास्त उत्पादन घेता ये ाारी शेती फायद्याची असेल.

हरित्र ांतीमुळे भरपूर उत्पादन वाढ दे ाारी सं रित बिया ो, रासायनि ात- ीट नाश े आ ाि ालव्याचे ा ंवा ुपनलि ांचे पा ाी बांधापर्यंत आ ाून सोडले. ए री उत्पन्न दोन-तीन पट झाले. या ाळातच शहरा डे जा याचा वे ा वाढला. शि ा ा, नो रीसाठी ााव सोडून जा याची प्रथा फार पूर्वीपासूनची होती. ाावात आपल्याला वाव नाही म्ह ाून दर होईल, तिथे जा ोही स्वाभावि होते. ुठल्याही ार ााने हो ाारे स्थलांतर हे यातनादाय च असते. मन ाावात ुंतलेले असायचे, नाळ तोडल्याची भावना पश्चातापाने पोळून ाढायची. ाावाशी सतत संप र्ष ठेवला जायचा. शहरात माव ाार भाऊ ारजेनुसार शेती व इतर ार ाासाठी पैसे पाठवायचा. ाावातले भाऊ शेताची ामे रीत असे. हळूहळू शहरातल्याचे ुटुंब वाढल्यावर त्याला वाढत्या महा ााईत घर व इतर ारजांसाठी लढ ो भा ा होते. म्ह ाून त्याने हात आ ाडता घेतला ााव डल्या फेऱ्या मी होत ोल्या. शेतावर जास्त ो ा राबतो? आ ाि त्या जिवावर ो ा उंडारते?

यावरुन झालेल्या शीतयुध्दाने डाडून पेट घेतला. वाट यांनी शेवट झाला, प ा तोपर्यंत स ो भाऊ पक् वैरी होऊन ोले.

ग्रामी ा भा ातील वास्तवि ता: ए त्र ुटुंब असताना शेतीचा आ ार मोठा होता. मनुष्यबळ घरातलेच असल्याने र्च मी होत होता. उत्पादनात वाढ ही हरि ंतीची जमेची बाजू असायची. शेत ऱ्यांचे यो य प्रशि ा ा न झाल्याने बेसुमार ात, ीट नाश व पा याचे नियोजनाचा अभाव. त्यामुळे साव ारा डील र्जात आ ा ी भर पडली. विहिरीची वाट ी शक्य नव्हती, उपाय म्ह ून पा ी वाटून घे याचा वायदा झाला. इतर व्यवहारात दा ाविल्या जा ाऱ्या समजूतदारप ाचा अभाव शेतीच्या अतोनात नु सानीला ार ीभूत ठरले. या ाळातच शास ीय योजनांचा लाभ घे यासाठी राव्या ला ा ाऱ्या प्र येचे ावांमधून लो शि ा ा झाले. ादावरची विहीर, मर ा पावलेल्यांच्या नावाने र्जासार या नविन ल्पनांना बहर आला. ादी मेळ घाल याचे सर ारी महात्म्य ावाने वेळीच ओळ ले. शेतात राब यापे ा हा व्यवसाय उत्तम अशी प्रत्ये ावा ऱ्यांची ात्री झाली. सर ारी योजनेचा लाभ सत्तेपासूनच्या अंतराशी समप्रमा ात होता. त्यातून योजनेला वळ ा दे याचे ौशल्य दा ावावे ला ाते.

दुष ाळात शेतावर ाम नसते. रोज ारासाठी शहरात जावे ला ाते. ारिबांचे आतोनात हाल होतात. म्ह ून महाराष्ट्र शासनाने रोज ाराची हमी घेतली. ावा ावात रस्ता, पाझर तलाव, ोल्हापूर बंधारा अशी ामे निघाली. रोज ार मवावा व ावाची सोय व्हावी, वि ासासाठी आवश्य पायाभूत सुविधा व्हाव्यात असा हेतू होता. अर्थतत्वज्ञ अमर्त्यसेन व अने विव्दानांनी रोज ार हमी योजनेला मनापासून दाद दिली. इतर राज्यांनी अनु र ा ेले. अवि सित राष्ट्रांनी ित्ता ित्ता िरवावा असे आवाहन जा ाति बँ ेने ेले. पुढे त्यामध्येही पाहिजे तेवढी शुध्दता राहीली नाही. याप्र र ाने वे ाळेच वळ ा घेतलेले दिसून आले. शेतीमालाचा भाव उत्पादन ार्चानुसार वाढला नसल्याने शेती ामाच्या मजुरीत वाढ र ो शेत ऱ्यांना झेपत नव्हते. ावातील श्रीमंतांना मजुरांचा ामास न ार भयान झोंबला. ए नवा ता ा निर्मा ा झ ाला. जातीचा ता ा आधीपासून होताच, प ा पूर्वी शेतीसंबंधीत ामाच्या व्यवाहारात स ाळे परस्परावलंबी होते. आता शेतीच दुर्ल ात झाली. अ ादी नाईलाज म्ह ून शेती ेली जाते. नवी पिढी शेतीची दशा पाहून ति डे फिर त दे ाल नाही. नो रीच्या आशा मावळल्या, तर ऑटोरि ा, प्रवासी जीप, पानठेला, चहा टपरी म्ह ाजे अनुत्पाद वि ासाच्या दिशेने घोडदौडेचे धोर ा अस ाऱ्या देशातील शहर व ावात वे ाळे ाय अस ार.

सुरुवातीला मानव हा जं ाल तोडून स्वतःचा उदरनिर्वाह र यासाठी शेती रीत असे. परंतु लो सं ोत वाढ झ ाल्यामुळे मानवी ारजेत सुध्दा वाढ होत ोली. तसतसे मानव आपल्या अन्नाची ारज पू ा र यासाठी मोठ्या प्रमा ात जं ालतोड रुन शेती रु ला ाला. तसेच शेती र याच्या पध्दतीत सुध्दा बदल होत ोला आ ा जं ाल तोडीमुळे मोठ्या प्रमा ात पर्यावर ाची हानी होत ोली. तसेच अली डच्या ाळात नवनवीन तंत्रज्ञानाचा शोध ला ाला. या तंत्राच्या साह्याने शेत री शेती रत आहे. त्यामध्ये मोठ्या प्रमा ात उत्पादन घे यासाठी भरमसाठ रासायनि ातांचा वापर, महा ाडी बी-बिया ो, ीट नाश ांचा मोठ्या प्रमा ात शेत री वापर रु ला ाला आहे. तसेच वाढत्या औद्यो ि ोत्राचा सुध्दा निस ावर परि ाम होत आहे. औद्यो ि ोत्रा डून मोठ्या प्रमा ात ार्बनडाय ऑक्साईड सार ो विषारी वायू हवेत सोडले जातात. यामुळे तापमान वाढीस मदत मिळत आहे. याचे शेतीवर सुध्दा परि ाम दिसून येतात. यामुळे दुष ाळ, अतिवृष्टी, नापि ी, ारपीट आ ा ृषी मालावर तसेच ापूस उत्पादनावर मोठ्या प्रमा ात पड ारे रो ा यामुळे उत्पादनात हो ारी घट आ ा उत्पादन वाढावे म्ह ून ेल्या जा ाऱ्या मोठ्या प्रमा ातील ार्च, जास्त िमतीची बि-बिया ो इत्यादींमुळे ार्चात वाढ होते. तसेच ृषी मालाला मिळ ारा मी भाव यामुळे शेत ऱ्यांचे आर्थि नु सान होऊन शेत री मानसि दबावा ाली जाऊन आत्महत्येसार ा मा ा स्वि ारतांना दिसतात.

ज ामध्ये सर्वप्रथम आत्महत्यांचा अभ्यास एमील दुर् ाम यांनी ेला. १८९७ मध्ये लिहिलेल्या 'Le-Suicide' या प्रसिध्द ग्रंथात आत्महत्येची सं ल्पना अचू मांड याचा प्रयत्न सर्वप्रथम ेला.

भारतामध्ये १९६० पूर्वी ब्रिटिश मानववंश शास्त्रज्ञ एल्विन वेरियर यांनी मध्यप्रदेशातील माडीया आदिवासी जमातीतील आत्महत्येचा अभ्यास ेला त्यानंतर १९५६ मध्ये आयपन व जयदेव यांनी तामिळनाडूमधील आत्महत्याचा अभ्यास ेला आहे. राष्ट्रीय पातळीवर आत्महत्येच्या नोंदी सं यात्म आ डेवारी इ. प्र ारात 'Central Bureau of Police Investigation and Research' या संस्थेने १९६५ पासून सुरु ेले. त्याचबरोबर ज्योत्स्ना सोहा यांनी १९६७ मध्ये ुजरातमधील आत्महत्यांचा अभ्यास ेला तसेच विर ालवान यांनी १९८४ मध्ये दिल्लीतील आत्महत्यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास ेला. त्याचबरोबर व्यं ोबाराव यांनी बं ालोर शहरातील आत्महत्यांचा मानसशास्त्रीय अभ्यास ेला[१०].

भारतामध्ये शेत न्यांच्या आत्महत्येचा प्रारंभ १९९० पासून आलेला दिसून येतो. पंजाब, र्नाट , आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र या राज्यात २००५ अ ोर १५००० हून जास्त शेत न्यांनी आत्महत्या े ल्या आहेत. भारताच्या ४० टक े धर ो ए ट्या महाराष्ट्रात आहेत आ ि पा याबद्दल ेंद्रसर ार दबाव टा ारा मोठा ाट सुध्दा महाराष्ट्रात होता. तरी सुध्दा मोठ्या प्रमा ात महाराष्ट्रात आत्महत्या होत आहेत. ार ा महाराष्ट्रातील जल नियोजन फसले आहे. वर्तमान ाळात शेत री आत्महत्यांचा विचार रत असताना दिसून येते. स्वातंत्र्योत्तर ाल ंडात भारताची लो सं या झपाट्याने वाढली आ ि त्यामुळे ए ा ुटुंबात चार-पाच मुले असल्यामुळे १० ए र जमिन मुलात विभाजित झाली म्ह ून शेत री अल्पभूधार झाला. त्याला जास्त जनावरे, औजारे इत्यादी मी शेतीमुळे सांभाळ ो ठी ा झाले व आर्थि दृष्ट्या न परवड ारे झाले. तर बि-बिया ो, ात, औषधे आ ि अधुनि तंत्रज्ञान यांच्या ि मतीत वाढ झाली. हे रेदी र यासाठी शेत न्यास बँ ा, साव ार इत्यादी डून र्ज घ्यावे ला ाली आ ि शेती रीत असतांना आज जरी आधुनि तंत्राचा वापर होत असला तरी, पाहिजे त्या प्रमा ात अजूनही मीच आहे.

आत्महत्येची व्या या रतांना डर ीम म्ह ातो ी, ***"व्यक्ती डून जा ीवपूर्व घड ाऱ्या स ारात्म वा न ारात्म ृतीची परि ाती प्रत्य ा वा अप्रत्य ाप ो जर त्या व्यक्तीच्या मृत्यूत होत असेल तर असा मृत्यू म्ह ाजे आत्महत्याच होय"[११].***

एमिल डर ीमच्या ाळी युरोपियन समाज सं्र म ावस्थेतून जात होता. सरंजामदारीचे उच्चाटन होऊन समाज भांडवलदारी-औद्यो ि अवस्थेत पदाप ्र ा रीत होता. या सं्र म ाच्या ाळात युरोपियन समाजाचे जे विघटन होत होते त्या विघटनामधून अने सामाजि समस्या निर्मा ा झाल्या होत्या. या समस्यांच्या मूळ ार ांचा शोध आत्महत्यांच्या ार ामीमांसेमधूनच घेता येऊ श तो. या विश्वासाने आत्महत्येवरील अध्ययनास चालना मिळाली आहे. पुढे असे म्ह ातो ी, जे शास्त्र समस्यांच्या निरा र ाचा मार् ा दा ावू श त नाही ते शास्त्र वडीमोलाचेच ठरते असे मान ाऱ्या डर ीमची सामाजि अध्यनांविषयीची सुधार ावादी दृष्टी त्याने मांडलेल्या आत्महत्या सिध्दांतातूनही व्यक्त होते[१२]. डर ीम ालीन युरोपियन समाज हे सं्र म ावस्थेतील समाज होते. या समाजांमधून विघटन ारी शक्तींच्या प्रभावामुळे समाज वि लां ा झ ाले होते. समाजात अना ोंदी व अनाचार माजला होता. बेबंदशाही, भ्रष्ट्राचार, सामाजि आदर्शांचा मी होत ोलेला प्रभाव व त्याचप्रमा ात वाढत ोलेला स्वैराचार यांनी समाजजीवन ाढूळ झाले होते. या सर्व प्रवृत्ती भारतीय समाजात दिसून येतात. परंतु युरोपियन समाज सरंजामी जावून भांडवलदारी-औद्यो ि अवस्थेत पदार्प ा रीत होता, भारतामध्ये सरंजामी प्रवृत्ती जावून भांडवलदारी-औद्यो ि अवस्था निर्मा ा झाली नाही. (इथे भांडवलदारी-औद्यो ि व्यवस्था बोटावर मोज या एवढ्या लो ां डे आहे) येथिल ृषिप्रधान व र् ा मात्र पारंपारी पध्दतीने आजही शेती रत आहे आ ि तो व र् ा ए प्र ारे वि लां ा पध्दतीचे जीवन ज ात आहे.

सार ी ्र . १

भारतात शेत न्यांनी े लेल्या आत्महत्येची आ डेवारी (इ.स. १९९५ ते २०१४ पर्यंत).

अ.्र .	इसवी सन	शेत न्यांच्या आत्महत्यांची आ डेवारी
१	१९९५	१०७२०
२	१९९६	१३७१९
३	१९९७	१३६२२
४	१९९८	१६०१५
५	१९९९	१६०८२
६	२०००	१६६०३
७	२००१	१६४१५
८	२००२	१७९७१
९	२००३	१७१६४
१०	२००४	१८२४१
११	२००५	१७१३१
१२	२००६	१७०६०
१३	२००७	१६६३२
१४	२००८	१६७९६
१५	२००९	१७३६८

१६	२०१०	१५६६४
१७	२०११	१४०२७
१८	२०१२	१३७५४
१९	२०१३	११७७२
२०	२०१४	१२३६०
	ए ू ा	**३०९१२६**

(स्त्रोत: All India Figures for farmer suicide per NCRB (२) (६५) (७७)(७८)

भारतामध्ये मा ाील २० वर्षाच्या ाळात शेत ऱ्यांनी ेलेल्या आत्महत्या वरील आ डेवारीवरुन ल ाात येतात. ही आ डेवारी संपू ा देशातील असून भारत सर ारने २००९ साली ७१००० रोड रुपयांची र्जमाफी दिल्यामुळे २००९ च्या तुलनेत २०१० मध्ये ही आ डेवारी घटली. ही आ डेवारी २०१२-१३ व २०१३-१४ या ाळात मी असली तरी महाराष्ट्रातील याबाबतचे प्रमा ा वाढले आहे. हे पुढिल सार ाी वरुन ल ाात येते.

सार ाी ्. २

राज्यनिहाय शेत ऱ्यांच्या आत्महत्या

अ.्.	**राज्य**	**आत्महत्या शे डा प्रमा ा**
१	महाराष्ट्र	२३.५०%
२	आंध्रप्रदेश	१८.१०%
३	उत्तरप्रदेश	१६.८०%
४	र्नाट	१४.७०%
५	ेरळ	१२.७०%
६	मध्यप्रदेश	१२.००%
७	आसाम	१०.५०%
८	सिक ्मि	१०.५०%
९	हरियाना	०९.८०%
१०	झार ंड	०९.००%
११	बिहार	०९.००%
१२	अरु ााचल प्रदेश	०८.५०%
१३	ुजरात	०७.९०%
१४	मेघालय	०७.८०%
१५	पंजाब	०७.३०%
१६	मिझोरम	०५.८०%
१७	राजस्थान	०५.६०%
१८	हिमाचलप्रदेश	०५.५०%
१९	उत्तरा ंड	०३.३०%
२०	तामिळनाडू	०२.९०%
२१	ओरिसा	०२.९०%
२२	जम्मु ाश्मिर	०२.४०%
२३	त्रिपुरा	०२.१०%
२४	ोवा	००.३०%
२५	छत्तीस ाड	००.१०%

(स्त्रोत: NCRB Report)

उपरोक्त सार ाीमध्ये राज्यनिहाय शेत ऱ्यांच्या आत्महत्यांचे शे डा प्रमा ा दर्शविलेले आहे. सदरील आ डेवारीवरुन असे म्ह ाता येते ी, महाराष्ट्रात आत्महत्येची आ डेवारी ही सर्वात जास्त व चिंताजन बाब आहे. जवळपास २४ टक्े एवढे प्रमा ा आहे. त्यानंतर आंध्रप्रदेश, उत्तरप्रदेश, र्नाट आ ि ेरळची अनु्मे १८.१० टक्े, १६.८० टक्े, १४.७० टक्े, १२.७० टक्े एवढे आत्महत्येचे प्रमा ा आहे.

सार ाी ्. ३

राज्यात शेत न्याच्या आत्महत्याची आ डेवारी

अ.॔	वर्ष	सं या (हजारामध्ये)
१.	२०१०	३१४१
२.	२०११	३३३७
३.	२०१२	३७८६
४.	२०१३	३१४६
५.	२०१४	५६५०
६.	२०१५	३२२८
७.	२०१६	३०५२

(एनसीआरबी) नॅशनल ॔ ाईम रे ॅर्ड ब्युरो नुसार

थोडक्यात, तक्ता ॔. ३ नुसार वरील आ डेवारीचा ए त्रित विचार ेल्यास असे दिसून येते ी, २०१० मध्ये ३१४१ होती, ती २०११ मध्ये ३३३७ झाली, २०१२ मध्ये ३७८६, २०१३ मध्ये ३१४६, २०१४ मध्ये ५६५०, २०१५ मध्ये ३२२८ आ ि २०१६ मध्ये ३०५२ इत ी सं या होती. वरील तक्त्यावरुन असे स्पष्ट होते ी, राज्यात शेत न्यांच्या आत्महत्याची आ डेवारी ही धी वाढ तर धी घट होत असल्याचे दिसून येते.

सार ी ॔. ४

महाराष्ट्र राज्यातील विभा ावार आत्महत्येची आ डेवारी (सन २०१६)

अ.॔.	विभा ाचे नाव	सं या
१.	अमरावती	१०८५
२.	औरं ाबाद	१०५३
३.	नाशि	४७९
४.	ना ापूर	३६०
५.	पु े	७५
६.	ो ा	००
	ए ु ा	**३०५२**

(एनसीआरबी) नॅशनल ॔ ाईम रे ॅर्ड ब्युरो नुसार (सन २०१६)

थोडक्यात, तक्ता ॔. ४ नुसार वरील आ डेवारीचा विचार ए त्रित ेल्यास असे दिसून येते ी, सन २०१६ नुसार ेल्या वर्षी झालेल्या आत्महत्येमध्ये विभा ावार स्थिती पाहिली तर अमरावती विभा ात सर्वात जास्त आत्महत्याची सं या आहे (१०८५). त्या ालो ाल औरं ाबाद विभा ाची आहे (१०५३). नाशि , ना ापूर, पु े विभा ा त्याच्या ालो ाल आहेत. नाशि चा तिसरा ॔मां , ना ापूरचा चौथा ॔मां आ ि पु याचा पाचवा ॔मां आहे. ो ा विभा ात शुन्य सं या आहे. महाराष्ट्र राज्यातील विभा ावार स्थिती पाहिली तर अमरावती, औरं ाबाद, नाशि , ना ापूर, पु े अशा प्र ारे ॔मवारी आहे.

शेत न्यांच्या आत्महत्याची ार े :

जबाजारीप ा, आर्थि दुरावस्था, ौटुंबि लह, मुरमाड जमीन, नापी जमिन, समाजातील स्थानाला ला ालेला धक् ा, हुंडा दे याची पध्दत, मुली अथवा बहि ीचे ल न, व्यसनाधीनता, आरो य विषय प्रश्न, शै ि ार्चात वाढ, दुष् ाळ परिस्थिती, सिंचन ेत्र अभाव, व्याजदर जास्त, मानसि ाच्चि र ा, शेतीपुर व्यवसाय अभाव, औद्यो ि ेत्राप्रमा े शेती ेत्रासाठी चोवीस तास वीज पुरवठा नाही. अज्ञानप ा, रोज ार अभावा, हवामानातील बदल, नैर्स ि सं ट, शेतमालाला मिळ ारे मी भाव, बाजारपेठेचा अभाव, ृषी व्यवसाय उभारी घेतांना दिसत नाही. सर ारी धोर े शेत न्यांच्या आत्महत्याची ार े आहेत.

शेत न्यांच्या आत्महत्यांचे परि ाम :

घरातील र्त्या व्यक्तीने आत्महत्या ेल्यामुळे ुटुंबाचे आर्थि नियोजन डळमळीत होते तसेच उत्पादनात सुध्दा घट होते, शासनाची तात ाळ मदत मिळत नसल्यामुळे आत्महत्या ेलेल्या ुटुंबावर आर्थि भार पडतो, ावातील इतर शेत री ुटुंबात भितीचे वातावर ा निर्मा ा होते, आत्महत्या ेलेल्या ुटुंबातील इतर व्यक्तीच्या मानसि तेवर आघात

होतो, र्ता व्यक्ती ेल्यामुळे शेत ऱ्याचे ुटुंब उघड्यावर येते. सर्व देवा ा-घेवा ीचे व्यवहार ठप्प होतात, मुलाच्या शि ा ावर परि ाम होतो, स्त्रीला विविध सं टास सामोरे जावे ला ते,

उपाययोजना : पायाभूत सुविधांचा वि ास, स्थानि पातळीवर प्र्ि या उद्यो ा निर्मिती, धान्य साठव यासाठी ोदामांची व्यवस्था, शेती व शेत ऱ्यांसाठी पुर शास ीय धोर ांची निर्मिती, र्ज पुरवठा योजना सुलभ रावी, पी विमा योजनेचा सर्व शेत ऱ्यांना लाभ मिळावा, अनुदान योजनेमध्ये वाढ रावी, आयात-निर्यात धोर ा शेतीसाठी पूर असावे, शेतीच्या उत्पादन र्चावर आधारभूत भाव मिळावा, शासनाचे बाजार यंत्रनेवर नियंत्र ा असावे, ते, औषधी, बिया ो यांचा वेळेवर पुरवठा व त्यांच्या दर्जावर नियंत्र ा ठेव ो, शेतीचा पोत सुधार यासाठी मोहीम राबव ो, माती परी ा ा व शेत ऱ्यांना मा र्दिर्शन र ो, शेत ऱ्यांना अनुदानावर चां ल्या दर्जाची ृषिविषय औजारे पुरव ो, सुपी व ला ावडीयो य जमिनीचे हस्तांतर ा रु नये, शेत ऱ्यांच्या जमिनीचे विभाजन टाळावे आ ि शेतीवरील लो सं येचा भार हल ा राव, शेत ऱ्यांच्या मुलांना शि ा ात व नौ रीत आर ा ा मिळावे, पेटेंट पासून शेतीची मुक्तता रावी, शि ा ा पध्दतीत बदल व दर्जेदार ृषी शि ा ाची उपलब्धता रुन दे ो, शेत ऱ्यांसाठी सेवानिवृत्ती, वृध्दाप ाळसुर ाा योजना ला ू रावी, धार्मि अंधश्रध्दा व अनु र ाप्रियता टाळावी, शेत ऱ्यांनी व्यसनाधिनतेला आहारी जावू नये, लो सं येवर सक्तीचे नियंत्र ा, ाज ी साव ारावर नियंत्र ा, शेत ऱ्यांनी नवनिर्मा ा मा र्गाचा वापर रुन शेती र यास सुरुवात रावी, नवीन ृषी धोर ो जाहीर रावीत, शेत री प्रशि ा ार्य् माचे आयोजन रावे व जनजा ृती र ो, जो ीम निवार ा निधी, सार्वजनि आरो य सुविधेत वाढ र ो, इतर ेत्रात रोज ार उपलब्ध रुन दे ो, अल्पभूधार ास पॅ ेज दे यात यावे, जलसिंचनात वाढ रावी, चोवीस तास शेती ेत्रासाठी विज पुरवठा र यात यावा, मॉलचा थेट शेत ऱ्यांशी संप र्ं असावा, शेतमालाला बाजारपेठ उपलब्ध रुन दे यात यावी, अर्थसं ल्पात शेतीसाठी निधीची भरीव तरतूद र यात यावी. शेत ऱ्यांना शेतीला पुर जोडधंद्यासाठी मा र्दिर्शन व आर्थि मदत र ो, रोज ार हमीसार या योजनांचा शेतीसाठी व शेतीमधील ामासाठी उपयो ा र ो, प्रत्ये शेत ऱ्यांचा विमा उतरव ो, शेत ऱ्यांच्या ो त्याही आजारासाठी मोफत आरो यविषय सुविधा उपलब्ध रुन दे ो, व य व हिंस्त्र प्रा यापासून शेतीचे व शेत ऱ्यांचे संर ा ा, शेतीला ुंप ा व्यवस्था रुन दे ो, बॅं ाचे व्याजदर मी रावे, शेत ऱ्यांसाठी सु म प्राथमि माहिती ेंद्र उभारावीत.

सारांश: अशा प्र ारे अने अभ्यास, विचारवंत, संशोध व सुधार ार्य र्ते यांनी महाराष्ट्रातील शेत ऱ्यांच्या आत्महत्येसंदर्भात आपापल्या पध्दतीने अभ्यास रुन निष र्ष ाढलेले दिसून येते. हे जरी ारे असले तरी, आपल्या देशामध्ये चिरंजीव वि ास ही सं ल्पना रुजली पाहिजे. अभ्यास् माध्ये ृषिसंबंधीत शै ि ि आरा ाडा असायला हवा, व तो ेजी टू पीजी अनिवार्य असला पाहिजे. जे ो रुन प्रत्ये ये ाऱ्या पिढीला ते अनमोल असा ठेवा जपता येईल व ये ाऱ्या प्रत्ये समस्येला सामोरे जाईल. अशा पध्दतीचा आत्मविश्वास प्रत्ये विद्यार्थ्यांमध्ये निर्मा ा होईल. समाजव्यवस्था व समाजसंरचनेमध्ये तो व्यवस्थितरित्या स्व र्तव्य आ ि इतर समस्या निमा ा ि ा र ार नाही.

संदर्भसूचि:

१) जॉन स ॅट आ ि मार्शल ॉर्डन, (२००९), '*अ डिक्शनरी ऑफ सोशिऑलॉजी*', न्यूयॉ र्ं: ऑक्सफर्ड यूनिर्वसिटी,पृ. ६५८.
२) देसाई ए. आर., (२००९), '*भारतीय ्रामी ा-समाजशास्त्र*', जयपूर: रावत पब्ली ेशन, पृ. २६५.
३) ाजेंद्र ाड व्ही. व मारुल र व्ही., (२०००), '*सम ालीन भारतीय समाजशास्त्र*', ोल्हापूर: फड े प्र ाशन, पृ. ३५२
४) (सप्तरं ा) *दैनि स ाळ*, (रविवार २१ जानेवारी २००७).
५) तत्रैव
६) तत्रैव
७) तत्रैव
८) तत्रैव
९) तत्रैव
१०) शिंदे विनाय , (२०१५), '*शेत री आत्महत्या: समस्या आ ि उपाय*', नांदेड: सूर्यमुद्रा प्र ाशन, पृ. २३.
११) वैद्य नी. स., (१९८७), '*सामाजि विचारवंत*', ना ापूर: महाराष्ट्र विद्यापीठ ्रंथ निर्मिती मंडळ, पृ. ४६८.
१२) तत्रैव, पृ. ४६५,४६६.

❑❑❑